

DOROTA PIOTROWSKA
Wyższa Szkoła Pedagogiczna
w Bydgoszczy

WIELOWYMIAROWY CHARAKTER KONCEPCJI STRUKTURY KLASOWEJ

1. Ekonomiczne i pozaekonomiczne implikacje pojęcia „klasa społeczna”

Analiza definicji klasy społecznej przeprowadzona na gruncie poglądów różnych autorów żyjących w odmiennych epokach uprawnia do wniosku, że pojęcie „klasy” spełnia wielorakie funkcje, przede wszystkim poznawcze, heurystyczne, a także ideologiczne i polityczne. Pojęcie to jest konstrukcją teoretyczną. Ma rację Gałęski (1963), gdy pisze, że pojęcie „klasa społeczna” spełnia wiele funkcji teoretycznych, ale trudno jednoznacznie wydzielić zbiór osób stanowiących klasę społeczną. Również Manners i Kaplan (1968) uważają, że kształt pojęcia „klasy społecznej” jest uzależniony od rodzaju paradygmatu uznawanego przez poszczególnych badaczy.

Pojęcie „klasy społecznej” jest w sferze poznawczej pojęciem relatywnym. Ma wartość jedynie na gruncie założeń teoretycznych danego autora. Pomijanie tego pociąga za sobą w literaturze spór o charakter wspomnianego zjawiska, nazywanego „dekompozycją” cech położenia klasowego, opisaną w różnych pracach socjologicznych. Na gruncie różnych doktryn społecznych, zarówno dawnych, jak

i współczesnych pojęcie „klasy społecznej” jest wieloznaczne. Odnosiło się i odnosi do bardzo zróżnicowanych wewnętrznie całości. Jak wskazywał Szczepański (1973), w danej epoce skład osobowy każdej „klasy” ulega nieustannym zmianom. Według Szczepańskiego posługiwanie się pojęciem „klasy społecznej” w sposób ogólny, bez odniesienia do definicji klasy, przyjętej przez danego autora, jest ideologizacją tego pojęcia (Szczepański 1973, s. 187). Śmiałowski (1992) wskazuje, że charakterystyczne w nauce jest mechaniczne przenoszenie pojęcia „klasy społecznej” akcentowanego na gruncie jednego typu empirii na grunt innej rzeczywistości społecznej. Tak się działo i dzieje z pojęciem wielowariantowego, dychotomicznego modelu klas Marksa, Engelsa, Kautsky’ego, sformułowanego na podstawie struktury XIX-wiecznego kapitalistycznego społeczeństwa europejskiego. Mechaniczne przeniesienie tego pojęcia na formację feudalną i niewolniczą, podobnie jak na współczesny kapitalizm, nie wydaje się w pełni zasadne i prowadzi do generalizacji. Marks wprowadza pojęcie „klasy świadomościowej”, obejmującej pewną grupę ludzi zmierzających do zrealizowania jakiegoś celu. W ramach tej kategorii wprowadza również pojęcie „klasy celowościowej” różniącej grupy w zależności od celu, do którego realizacji zmierzają. Ujęcie takie pozostaje w zgodzie z propozycją Poulantzasa (1975), że klasy są to grupy społeczne, które o coś walczą i że ta walka oraz cel tej walki określa je jako klasy społeczne.

W pierwszej połowie XIX wieku terminy: „klasa” i „stan” bywają często używane zamiennie. Pojęć tych jako równoważników używali Linde oraz Lelewel (zob. Ossowski 1982, s. 238). Termin „klasa społeczna” wyparł pojęcie „stanu” i rozpowszechnił się jako podstawowy termin teorii społecznej oraz programów społeczno-politycznych po Wielkiej Rewolucji Francuskiej. W sposób systematyczny posługiwał się tym pojęciem Babeuf, przedstawiając społeczeństwo francuskie w kategoriach antagonizmu klasowego, przejawiającego się w walce pracującego ludu, zwłaszcza proletariatu, z bogatą burżuazją. Z kolei Saint-Simon w swej koncepcji struktury społecznej wyróżnia i przeciwstawia klasę przemysłową i klasę pracujących, związane z cywilizacją industrialną, klasom próźniaczym, korzystającym z resztek przywilejów stanowych (zob. Błuszkowski 1996, s. 58). Veblen (1971, s. 3-4) do klasy próźniaczej zaliczył warstwy nieprodukcyjne, postfeudalne i wielką oligarchię finansową, przejawiające skłonności do ostentacyjnego próźnowania, podkreślające dominującą pozycję gospodarczą i społeczną.

Pojęcie „klasy społecznej” rozpowszechniło się w XIX wieku w teoriach struktury społecznej, manifestach ideologicznych i programach politycznych jako

grupa o charakterze ekonomicznym. Wielką rolę w tym zakresie odegrał ruch robotniczy. Przykładem takiego pojmowania klas społecznych jest liberalna wizja społeczeństwa doby wolnokonkurencyjnego kapitalizmu, stworzona przez twórcę angielskiej ekonomii politycznej Smitha. U podstaw tej wizji znajdowała się koncepcja *homo oeconomicus*, uznająca motywację egoistyczną – dążenie do maksymalizacji korzyści i minimalizacji strat – za uniwersalną cechę jednostki ludzkiej. Te naturalne skłonności indywidualistyczne samorzutnie wytwarzają pozytywny ład społeczny. Potrzeby materialne jednostek skłaniają je do wymiany tworzącej podstawę organizacji społeczno-gospodarczej. Rynek jest regulatorem tej wymiany, weryfikującym potrzebę i jakość działań ekonomicznych ludzi. Podział pracy, będący koniecznym następstwem skłonności ludzi do wymiany i handlu oraz prowadzący powszechny dobrobyt, jest rezultatem żywiłowego i powolnego procesu. Smith nie traktował podziału pracy jako kryterium podziału społecznego na klasy. Dopiero analiza źródeł dochodów poszczególnych grup umożliwiła mu rekonstrukcję klasowej struktury społeczeństwa kapitalistycznego. Zauważa, że każdy swój dochód czerpie ze źródła, które jest jego własnością i identyfikuje związki między nimi: płacy z pracą, zysku z kapitałem, renty z ziemią. Swoją teorię genezy i charakteru podziału społecznego konsekwentnie ukierunkowuje nie na rodzaj własności źródła dochodu, lecz na sferę rozkładu bogactwa między wyróżnione stany. W koncepcji Smitha stan wyodrębniony jest na podstawie kryteriów ekonomicznych i dzieli się na klasy (Smith 1954).

Do Smithowskiej koncepcji klas jako grup o charakterze ekonomicznym nawiązywał Marks. Termin „klasa społeczna” w pracach Marksa, Engelsa i Lenina oznacza wielkie zbioru ludzi, które różnią się od innych grup „pod względem miejsca w historycznie określonym systemie produkcji społecznej” (zob. Widerszpil 1965, s. 28-30). W koncepcji Marksa klasę społeczną kształtuje: zasadniczo jednolity stosunek wielkich zbiorów ludzi do środków produkcji, wspólnota źródeł dochodu oraz wynikająca stąd wspólnota interesów i wspólne przeciwieństwo lub niezgodność w stosunku do innych zbiorów ludzi. Klasy społeczne można ogólnie określić jako wielkie zbioru ludzi, będące wytworem historycznie zdeterminowanych stosunków społeczno-produkcyjnych (ekonomicznych), zbioru o wspólnych zasadniczych i trwałych interesach ekonomicznych, sprzecznych z interesami innych zbiorów. Ta ostatnia cecha klas społecznych jest w teorii Marksa szczególnie ważna (Marks 1959, s. 470). Marks wprowadza zróżnicowanie terminologiczne między „klasą w sobie” i „klasą dla siebie”. „Klasa w sobie” jest to wielki zbiór

ludzi, który ma pewne wspólne interesy ekonomiczne, wynikające z jednakowych źródeł dochodu itp. Natomiast „klasą dla siebie” Marks nazywa wielką grupę ludzi, wyznaczoną za pomocą obiektywnych kryteriów ekonomicznych, która jest świadoma swej odrębności i wspólnoty interesów, grupę mającą odrębną ideologię i organizację polityczną w skali ogólnonarodowej. „Klasa dla siebie” stanowiłaby więc wielką grupę społeczną w węższym socjologicznym znaczeniu, całość połączoną wspólną świadomością. „Klasa w sobie” i „klasa dla siebie” – to terminy oznaczające różne etapy rozwoju klasy, etap wczesny i dojrzały. Według Ossowskiego (1982) w koncepcjach Marksa i Engelsa termin „klasa” jest terminem o zmiennym zakresie. Oznacza wydzielone grupy w łonie kategorii nadrzędnej, jaką jest kategoria grup społecznych o wspólnych interesach ekonomicznych czy też o jednakowej pod pewnym względem sytuacji ekonomicznej członków. Marks, posługując się pojęciem „klasy” opartym na kryteriach ekonomicznych, ogranicza je czasem wprowadzaniem kryteriów psychologicznych. W tym znaczeniu zespół ludzi, który pod względem ekonomicznym odpowiada kryteriom klasy społecznej, staje się klasą w pełnym znaczeniu dopiero wtedy, gdy członków zespołu łączy świadomość klasowa, świadomość wspólnych interesów, więź psychiczna wynikająca ze wspólnych antagonizmów klasowych (Ossowski 1982).

Leninowskie określenie klas społecznych zwraca uwagę na kilka powiązanych cech konstytuujących klasę. Oto one: „klasami nazywamy wielkie grupy ludzi, różniące się między sobą miejscem zajmowanym w historycznie określonym systemie produkcji społecznej, stosunkiem (przeważnie usankcjonowanym i ustalonym przez prawo) do środków produkcji, rolą w społecznej organizacji pracy i – co za tym idzie – sposobem otrzymywania i rozmiarami tej części bogactwa społecznego, którą rozporządzają. Klasy są to takie grupy ludzi, z których jedna może przywłaszczać sobie pracę drugiej dzięki różnicy miejsca, jakie zajmują w określonym systemie gospodarki społecznej” (Lenin 1956, s. 415; zob. Ładosz 1980, s. 124; Wesołowski 1975, s. 280).

Centers (1949), nawiązując do Marksa podkreśla, że klasa społeczna istnieje wtedy, gdy posiada świadomość swego istnienia, gdy jest „klasą dla siebie” (zob. Wesołowski 1975).

W społeczeństwach kapitalistycznych wykrystalizowała się struktura, której dominującymi segmentami są klasy społeczne. Klasy różnią się między sobą rolą i pozycją ekonomiczną w społeczeństwie. Według Touraine’a klasa społeczna to grupa wyznaczona przez swoją sytuację w społecznym procesie produkcji, a rów-

nocześnie jest to element przeciwieństw i zgodnie z Marksem zakłada, że świadomość klasowa kształtuje się w walkach politycznych (zob. Ossowski 1982). Według Wesołowskiego (1975) klasy są całościami złożonymi i wewnątrznie zróżnicowanymi. Charakteryzują się kompleksami cech społecznego położenia (np. miejscem w systemie produkcji, charakterem pracy, wysokością dochodów, rodzajem i zakresem uczestnictwa w kulturze, postawami społeczno-politycznymi itd.). Według Ossowskiego (1957) klasy stanowią system grup najwyższego rzędu w strukturze społecznej. Podział klasowy dotyczy pozycji społecznych związanych z systemem przywilejów i upośledzeń nie wyznaczonych kryteriami biologicznymi. Przynależność jednostek do klasy społecznej jest względnie trwała. Jako kryteria klas proponowane są powszechnie: 1) przywileje i upośledzenia powodujące istnienie niższych i wyższych pozycji społecznych, 2) odrębność trwałych interesów klasowych, 3) świadomość klasowa, 4) izolacja klasowa.

Pojęciem „klasy społecznej” opartym na kryteriach ekonomicznych posługiwał się Weber. W jego koncepcji podział na klasy jest następstwem stosunku do środków produkcji i nabywania dóbr. O klasie można mówić wtedy, gdy pewnej liczbie osób wspólne są czynniki wyznaczające ich szanse życiowe. Czynniki te dotyczą jedynie ich ekonomicznego interesu – posiadania dóbr i dochodu w warunkach rynku towarów lub pracy. Posiadanie lub nieposiadanie dóbr i dochodów są podstawowymi kategoriami położenia klasowego. Według Webera struktura klasowa jest układem nierówności i dystansów, kształtujących się na bazie posiadania środków produkcji, kapitału finansowego i specjalistycznych kwalifikacji zawodowych (zob. Dereczyński i inni 1975; Błuszkowski 1996; Kozyr-Kowalski 1967).

Podział na klasy według kryteriów ekonomicznych jest nie tylko pierwotny w stosunku do innych podziałów, ale jest też najbardziej decydujący. Czynniki ekonomiczne nie operują jednak w próżni, związane są z określoną strukturą i hierarchią zawodową. W ciągu pewnego czasu wytwarzają one pewien porządek statusu społecznego, pewien pionowy układ wyższych i niższych pozycji społecznych, różniących się między sobą prestiżem, poziomem konsumpcji, stylem życia. Jest to układ charakteryzujący się pewnymi odrębnościami kulturowymi, poczuciem wzajemnej obcości i izolacji między ludźmi należącymi do różnych grup. Można wyodrębnić trzy typy koncepcji „klasy” we współczesnej niemarksistowskiej literaturze socjologicznej. Pierwsza koncepcja, przyjęta w mniejszym lub większym stopniu przez socjologów amerykańskich i angielskich, uznaje pojęcie

„klasy społecznej” tożsame z warstwą społeczną. W tej koncepcji klasy różnią się między sobą głównie stylem życia i prestiżem społecznym. Kryterium tak pojętych klas jest ocena środowiska lub samookreślenie przynależności klasowej (identyfikacja). Angielski socjolog Marshall wysunął tezę, że istotą klasy społecznej jest sposób, w jaki jest ona traktowana przez swoje otoczenie i sposób, w jaki ona traktuje innych ze swego otoczenia. Według Mackenziego, Bricha i Campbella klasę jakiejś jednostki określa opinia, jaką jednostka wytwarza o własnej pozycji (*International Political Science Association* 1955). Według tych autorów miernikami przynależności klasowej są: dochód, zawód, pochodzenie rodzinne, sposób mówienia, ubierania się, wykształcenie, zainteresowanie sztuką, sportem, mieszkanie, stosunek do pieniądza itp. Według Marshalla termin „klasa”, w odniesieniu do tak pojmowanych grup, jest mylnie użyty. Znacznie trafniejsze jest określenie tego układu jako stratyfikacji społecznej (uwarstwienia).

Inna koncepcja utożsamia pojęcie „klasy społecznej” z kategorią społeczno-zawodową. Ze skrajnego sformułowania tej koncepcji wynikałoby, że w społeczeństwie jest tyle klas, ile zawodów. Rodowód tej koncepcji nawiązuje do Schmollera (1901, s. 395-396), który mówi o trzech czynnikach określających powstanie i działanie klasy: 1) rasa, 2) podział według zawodów i pracy, 3) podział według własności.

Przedstawione wyżej różne ujęcia pojęcia „klasa społeczna” opierają się na wspólnych założeniach teoretycznych. Po pierwsze, klasy jako podstawowe grupy w strukturze społecznej są następstwem podziałów ekonomicznych: własności, pracy i dóbr. Po drugie, podział klasowy dotyczy pozycji społecznych związanych z systemem przywilejów lub upośledzeń nie wyznaczonych przez kryteria biologiczne. Po trzecie, przynależność do klasy społecznej ma względnie trwałe charakter. Po czwarte, położenie klasowe jest źródłem wspólnoty interesów klasowych. Po piąte, przeciwstawne położenie klas biegunowych jest źródłem konfliktów między nimi.

Struktura klasowa stanowi szczególnie doniosły aspekt struktury społecznej. Wyodrębnia w społeczeństwie pewne segmenty oraz układ zależności między nimi. We współczesnych społeczeństwach funkcjonują mechanizmy i kanały umożliwiające szeroki dostęp i przepływ jednostek z jednej do drugiej klasy, warstwy czy grupy społeczno-zawodowej. Struktura klasowa jest otwarta i płynna. Jej kształt zależy od różnego rodzaju czynników. Bezpośrednio determinują ją warunki ekonomiczne: poziom rozwoju gospodarczego, techniki wytwarzania

dóbr materialnych, społeczny podział pracy, zasoby siły roboczej, stosunki własnościowe. Pośrednie znaczenie mają czynniki ustrojowe, ideologiczne oraz kulturowe, np.: poziom wykształcenia ogólnego i styl życia ludności. Według Ossowskiego (1982) struktura społeczna jest systemem stosunków, który daje się sprowadzić do trzech kategorii: stosunków zależności wzajemnych wynikających ze społecznego podziału pracy i funkcji, stosunków zależności jednostronnych wynikających z grupowych przywilejów i upośledzeń oraz stosunków hierarchii i gradacji. Te trzy kategorie stosunków można odnaleźć w strukturze wielkich grup społecznych oraz strukturze społeczeństwa globalnego. Odpowiednio więc w socjologii stosowane są trzy schematy ujmowania struktury społecznej: funkcjonalny, dychotomiczny i gradacyjny. Każdy z tych schematów preferuje określony typ stosunków społecznych, którym wybór schematu nadaje rangę stosunków dominujących w opisywanej rzeczywistości. Do każdego społeczeństwa można jednocześnie odnosić schemat funkcjonalny, dychotomiczny i gradacji. Jednakże ten sam schemat można stosować w różny sposób (zob. Błuszkowski 1996; Ossowski 1982).

2. Dychotomiczna wizja struktury klasowej

Dychotomiczne wizje struktury społecznej dzielą społeczeństwo na dwie główne klasy, na tych, co są u góry i tych, co na dole. Metafora pionowego uwarstwienia ma swoje konotacje religijne, nie tylko chrześcijańskie. U lewellerów dychotomia koncentruje się głównie wokół sprawy władania ziemią. Podział społeczeństwa zaznacza się wyodrębnieniem tych, którzy posiadają ziemię i tych, którzy są niewolnikami. Wśród różnych sformułowań można odnaleźć trzy zasadnicze aspekty owej dychotomii, odpowiadające trzem kategoriom przywilejów górnej warstwy: 1) rządzący i rządzeni, 2) bogaci i biedni, 3) ci, na których się pracuje i ci, którzy pracują. Dychotomiczna koncepcja struktury klasowej to uogólnienie na całe społeczeństwo stosunku dwuczłonowego asymetrycznego, gdzie jedna strona jest uprzywilejowana kosztem drugiej. Stosunek asymetryczny przybiera trojakość postać, jako stosunek władzy, stosunek eksploatacji cudzej pracy i stosunek oznaczony słowami „bogaci i biedni” albo „posiadacze i nie posiadający” (Ossowski 1957, 1982; Wesołowski 1978).

Dychotomicznym modelem posługiwał się Marks. Specyficzny dla marksizmu sposób ujmowania klas polega na skrzyżowaniu trzech podziałów dychoto-

micznych: klasy posiadające – klasy nie posiadające, klasy pracujące – klasy nie pracujące, klasy korzystające z pracy najemnej – klasy nie korzystające z pracy najemnej. W wyniku potrójnego podziału dychotomicznego uzyskuje się charakterystykę klas przeciwstawnych, zajmujących biegunową pozycję w strukturze klasowej. Kapitalista posiada środki produkcji, nie pracuje i korzysta z pracy najemnej. Robotnik nie posiada środków produkcji, pracuje i nie korzysta z pracy najemnej. Jest on wprawdzie wolny osobiście, ale zależny ekonomicznie od kapitalisty. Brak własnych środków produkcji zmusza go do podjęcia pracy najemnej u kapitalisty w celu zdobycia niezbędnych środków do życia. Według Marksa, istota kapitalistycznego wyzysku polega na przywłaszczeniu przez kapitalistę części wartości wytworzonej w procesie produkcji. Robotnik otrzymuje w formie płacy ekwiwalent wartości swojej siły roboczej, wytwarza jednak wartość większą niż ta, jaką reprezentuje jego płaca. Nadwyżka ta, zwana wartością dodatkową, jest przywłaszczana przez kapitalistę. W społeczeństwie kapitalistycznym występuje wtedy obiektywna sprzeczność interesów dwu klas podstawowych – kapitalistów i robotników. W konsekwencji sprzeczności te prowadzą do walki klas, którą Marks określał jako walkę między kapitałem i pracą. Ossowski (1982) zwraca uwagę, że Marks – rewolucjonista przedstawia dychotomiczną wizję społeczeństwa, przeciwstawiając klasy uciskane klasom uciskającym (zob. Błuszkowski 1996). Koncepcja ta wiąże się z antagonistycznym podziałem na tych, co posiadają zwierzchnią kontrolę nad środkami pracy, procesem i produktem pracy oraz na tych, którzy są tej kontroli pozbawieni. Te dwie grupy ludzi to antagonistyczne klasy społeczne. W społeczeństwie niewolniczym stanowią je panowie niewolników i niewolnicy; w społeczeństwie feudalnym – feudałowie i chłopci; w kapitalistycznym zaś – kapitaliści i robotnicy. Antagonistyczny charakter stosunków między klasami wynika z przeciwstawności ich pozycji, która uwarunkowana jest prywatną własnością środków produkcji. Jedni je posiadają, inni są ich pozbawieni. Pozycja w układzie społecznym determinuje kształtowanie się odmiennych treści świadomości dwu antagonistycznych klas. Są to treści przeciwstawne: u jednych przeważają elementy afirmacji, a u drugich elementy negacji istniejących stosunków społecznych (zob. Wesołowski 1980).

Dychotomiczny obraz struktury klasowej można odnaleźć w koncepcji Poulantzas'a (1975). Sytuuje on klasy w ramach społecznej organizacji produkcji. Istotny aspekt organizacji produkcji to związek ludzi z materialno-technicznymi warunkami pracy. Tworzy on strukturę rodzaju produkcji. Na jej gruncie występują

społeczne stosunki produkcji o charakterze ekonomicznym, politycznym i ideologicznym. Stosunki ekonomiczne są konstytuowane przez kreacje i przywłaszczenie produktu dodatkowego. Sferę polityczną tworzy sytuowanie wobec własności środków produkcji. Natomiast obszar ideologiczny legitymują stosunki własności. Według Poulantzas'a celem aktywności ekonomicznej jest zaspokajanie potrzeb człowieka. Jednocześnie na gruncie materialno-technicznych środków pracy wyodrębniają się kategorie „właścicieli” i kategorie „wytwórców”. Istotą relacji, jakie zachodzą między nimi, jest przechwytywanie przez właścicieli wartości stworzonej przez wytwórców. Cechy, które konstytuują obie kategorie w ramach poszczególnych typów produkcji prowadzą do specyficznych form przywłaszczenia. Polegają one na przyjmowaniu przez przedsiębiorców dysponujących narzędziami pracy produktu, jaki kreują robotnicy, którzy nie posiadając środków produkcji funkcjonują w procesie pracy jako siła robocza. Panujący system ideologiczny sankcjonuje relacje podporządkowania i dominacji w procesie produkcji, przeciwstawia wiedzę przedsiębiorców obejmującą znajomość procesów zachodzących w systemie pracy – fragmentami wiedzy robotników o elementach jednostkowego procesu pracy. Poulantzas wyodrębnia również dwie klasy niepodstawowe. Pierwszą jest nowa klasa średnia. Tworzą ją specjaliści, kierownicy, eksperci itp. Członkowie tej klasy wyłączeni są z bezpośredniej aktywności produkcyjnej, w istotnym stopniu nie dysponują tytułami własności środków produkcji, są pozbawieni wpływu na kształtowanie się strategii ekonomicznych przedsiębiorstw. Drugą kategorię lokacji klasowych tworzy tradycyjna klasa średnia. Należą do niej rzemieślnicy, farmerzy itp. Aktywność tej zbiorowości umiejscowiona jest w sferze produkcji dóbr. Jej członkowie dysponują własnością różnych form środków produkcji, decydują o kierunkach i rozmiarze podejmowanych przez siebie działań ekonomicznych (zob. Remer 1990; Matuszak 1992, 1993, 1994; Domański 1994, 1996).

Wright (1979) zwraca uwagę, że kontrola pracy umożliwia przejmowanie przez stronę dominującą wartości stworzonych przez stronę podporządkowaną. Jednocześnie wysuwa tezę, w myśl której różnym fenomenom władzy, jakimi cechowały się poszczególne rodzaje produkcji, towarzyszą inne mechanizmy wyzysku. Struktura władzy konstytuująca stosunki między kapitalistą a robotnikiem pozwala przejmować pierwszej kategorii wartość dodatkową ucieleśnioną w produkcie pracy. Jest to eksploatacyjna teoria struktury klasowej. Autor eksponuje typy podziałów występujące w społeczeństwach rozwiniętego kapitalizmu: pierwszy, o charakterze relacyjnym, prezentuje rozwinięty schemat układu klasowe-

go, drugi o charakterze werdykalnym przedstawia strukturę zawodową. Współczesna teoria eksploatacji akcentuje związek, jaki zachodzi między sferą przymusu ekonomicznego i wymiarem przywłaszczenia. Wright, konstruując modelowy układ klas formacji kapitalistycznej, eksponuje prywatną własność środków produkcji jako podstawę funkcjonowania tego typu społeczeństwa oraz opisuje mechanizm eksploatacji łączący dwie klasy podstawowe – kapitalistów i robotników. Przymus ekonomiczny prowadzi do współdziałania obu kategorii klasowych w procesie pracy. Przedsiębiorcy dysponują środkami produkcji, lecz sami nie mogą ich wykorzystać. Robotnicy dysponują pracą pozwalającą uruchomić środki produkcji, lecz ich nie posiadają. Kapitałiści wynajmują więc pracę wytwórców na określonych warunkach ekonomicznych. Zapłata za pracę jest podstawą reprodukcji siły roboczej wytwórców. Przedsiębiorca uzyskuje dochody ze sprzedaży wytworzonych dóbr. Różnica między ceną pracy i ceną wyprodukowanego dobra stanowi wartość przechwytywaną przez właściciela. Eksploatacja jest istotą relacji, jakie zachodzą pomiędzy poszczególnymi zbiorowościami. Stosunki eksploatacji tworzą wielowymiarową przestrzeń. Jednym jej wymiarem jest stosunek przymusu ekonomicznego, drugim stosunek wyzysku. Przymus ekonomiczny narzuca współdziałanie klas w społecznym procesie pracy, współpraca ta bowiem maksymalizuje poziom materialnego bytu ich członków. Relacja przymusu ekonomicznego cementuje funkcjonowanie społecznej aktywności ekonomicznej. Wyzysk nie może przekroczyć granic osłabiających stosunki ekonomiczne. Daleko posunięty zakłóca warunki reprodukcji kategorii upośledzonych.

Wright opiera swą koncepcję klas na tych wymiarach społecznych stosunków produkcji, które eksponują relacje władzy, stąd jego wizja struktury klasowej społeczeństwa kapitalistycznego odbiega od prezentowanej przez Poulantzas. Powstaje ona ze skrzyżowania osi trzech dychotomicznych podziałów społecznych. Są to: 1) dysponowanie środkami produkcji – brak kontroli nad środkami produkcji, 2) kontrola procesu produkcji – brak kontroli nad procesem produkcji, 3) kontrola procesu pracy – brak kontroli nad procesem pracy. Nałożenie na siebie wymienionych struktur władzy w społecznym systemie aktywności ekonomicznej prowadzi do wyłonienia schematu struktury klasowej obejmującego trzy typy pozycji. Jeden ich rodzaj to zasadnicze pozycje klasowe. Zajmuje je burżuazja, robotnicy i właściciele samodzielnych warsztatów pracy. Kapitałiści i robotnicy sytuują się na przeciwstawnych pozycjach w strukturze klasowej. Burżuazja dysponuje środkami produkcji, panuje nad procesami inwestycyjnymi oraz kontroluje aktyw-

ność wynajętej siły roboczej. Robotnicy są tej kontroli pozbawieni. Samodzielni wytwórcy posiadają środki produkcji, decydują o kierunkach i rozmiarach własnej produkcji, zachowują autonomię w procesie pracy, lecz nie kontrolują pracy innych. Drugi typ pozycji klasowych identyfikowany jest przez sprzeczne pozycje klasowe w ramach dominującego rodzaju produkcji. Okupują je menedżerowie, kierownicy średniego i niskiego szczebla. Zbiorowości te charakteryzują się zestawem cech klasowych, który pod pewnym względem zbliża się do atrybutów burżuazji, a pod innym względem do lokacji klasowych robotników. Klasy te nie dysponują własnością środków produkcji, są pozbawione decydującej kontroli nad formułowaniem strategii ekonomicznej przedsiębiorstw, jednocześnie kontrolują pracę innych. Ostatnią kategorią pozycji klasowych są pozycje o sprzecznych atrybutach między rodzajami produkcji. Plasują się na nich drobni przedsiębiorcy, specjaliści oraz wolne zawody. Przedsiębiorcy łączą atrybuty wielkich przedsiębiorstw i samodzielnych warsztatów pracy. Przedstawiciele tej zbiorowości nie dysponują środkami produkcji, nie kontrolują procesów decyzyjnych o rozmiarze, kierunku i wielkości produkcji, zachowują jednak autonomię w procesie pracy.

Przedstawione przez Poulantzas i Wrighta koncepcje struktury klasowej nie są pozbawione mankamentów. Remer (1990) zwraca uwagę na fakt, że Poulantzas, charakteryzując lokacje klasowe robotników wykorzystuje jako ich podstawowy wyróżnik pracę produkcyjną. Stanowisko takie prowadzi do nierealistycznej wizji struktury społecznej, ograniczając rozmiary klasy robotniczej i rozszerzając rozmiary nowej klasy średniej. Z kolei schemat klasowy oferowany przez Wrighta zawiera segmenty o wysokim stopniu amorficzności. Kategoria pracowników profesjonalnych obejmuje urzędników, naukowców, pielęgniarki, itp.

Dychotomiczny obraz struktury klasowej – oparty na przeciwstawieniu klasy kapitalistów, będących właścicielami środków produkcji, klasie pracowników najemnych – jest we współczesnej socjologii modyfikowany w wyniku skrzyżowania ze sobą kilku biegunowych podziałów. Na tej podstawie zostaje wyodrębniona szeroka klasa pracowników najemnych, nazywanych nową klasą średnią. Obejmuje ona pracowników najemnych, mających atrybuty typowe dla dysponentów środków produkcji, kierujących pracą ludzi obsługujących te środki (Mills 1965). Do nowej klasy średniej zaliczani są w większości pracownicy umysłowi i kadry kierownicze niskiego i średniego szczebla oraz pracownicy fizyczni sprawujący funkcje nadzoru, tj. majstrowie i brygadziści. Klasa średnia tworzy zbiorowość wewnętrznie zróżnicowaną, złożoną z odrębnych grup zawodowych, między którymi

utrzymuje się izolacja. Jej członkowie roszczą sobie prawo do wyższego prestiżu niż robotnicy. Drugi segment pracowników najemnych, obejmujący w większości robotników oraz urzędników wykonujących rutynowe czynności biurowe, nie jest zaliczany do klasy średniej (Domański 1991).

3. Gradacja jako wyznacznik układów klasowych

Klasa średnia wyodrębniana jest w ramach gradacyjnej wizji struktury klasowej. Koncepcja ta przedstawia społeczeństwo w postaci warstwowego układu trzech lub większej liczby klas, z których każda jest pod takim samym względem wyższa lub niższa od innych. Każda klasa jest określana przez stosunek porządkujący do innych klas. Można wyodrębnić dwie wersje schematu gradacji: gradację prostą i gradację syntetyczną (Ossowski 1982). Według Ossowskiego gradacja prosta to układ klas oparty na stopniowaniu obiektywnej cechy, takiej jak gradacja zamożności, ilość mienia, stopień udziału w dochodzie społecznym. W tej koncepcji o przynależności do klasy decyduje stopień zamożności, który wyznacza poszczególnym klasom piętra układu pionowego. W gradacji syntetycznej współdziałają dwa kryteria lub większa ich liczba. Jest to ujmowanie struktury społecznej w terminach stopniujących. Liczba klas ujętych w stopniującą terminologię waha się od trzech (*upper, middle, lower*) do sześciu (*upper – upper, lower – upper, upper – middle, lower – middle, upper – lower, lower – lower*). (G. Gallup, „Fortune”, Hollingshead, schemat Warnera i Lunta. Za: Ossowski 1982, s. 150).

W badaniach prowadzonych nad strukturą społeczną w Szwecji w 1943 roku ankieta rozróżniała cztery klasy społeczne: wyższą, wyższą średnią oraz klasę „robotników i tych wszystkich, którzy zajmują podobną pozycję społeczną” (Ossowski 1982, s. 151). Ossowska (1956) podkreśla, że do europejskiego stereotypu Amerykanina wchodzi autorytet dolara, jako ostatecznego miernika wszelkich wartości. W Anglii, przynajmniej do ostatnich czasów, pieniądze decydowały dopiero o pozycji dziecka. Jednakże wysokość dochodów nie jest warunkiem wystarczającym w określaniu przynależności klasowej. Chyba, że wchodzi w grę bardzo wysokie dochody, tak wielkie, że przekraczają dziesiątki czy setki razy poziom, który można przyjąć jako warunek niezbędny.

Warner i Lunt (1941) stwierdzają wysoki stopień korelacji pomiędzy pozycją klasową a typem zawodu. Autorzy ci wprowadzają następujące wskaźniki

przynależności klasowej: zawód, źródła dochodu, typ domu i dzielnica, w której mieszka. Lenski (1954) bierze pod uwagę dwa czynniki pozycji społecznej, dające się ujmować ilościowo: dochód i wykształcenie, oraz dwa, gdzie skala prestiżu społecznego nie ma obiektywnego miernika: zawód i pochodzenie etniczne. Reisman (1954) ustala przynależność klasową za pomocą trzech czynników: zawód, dochód i wykształcenie. W badaniach Centersa (1949) 37 % ankietowanych za główne kryterium przynależności klasowej podało styl życia. Styl życia jako wskaźnik przynależności klasowej pojawia się u Warnera i Lunta (1941) jako typ domu i dzielnica, oraz u Veblena (1971) jako konsumpcja na pokaz. Styl życia nie jest właściwością podlegającą stopniowaniu wedle jakiejś jednolitej skali, tak jak zamożność lub stopień wykształcenia. Styl życia jako cecha klasowa to przede wszystkim rozmiar i forma konsumpcji. Znajduje on odbicie w budżecie. Pojawia się miernik stylu życia w postaci wydatków. Związane ze stylem życia przywileje warunkują pozycję klasową w trojaki sposób: po pierwsze, stopień zamożności jest bezpośrednim czynnikiem prestiżu społecznego; po drugie, wysokość dochodu jest niezbędnym warunkiem stylu życia „na odpowiednim poziomie”, po trzecie, wysokość dochodów może być traktowana jako zewnętrzny objaw roli społecznej, którą się pełni. W syntetycznej skali poszczególne czynniki decydujące o pozycji społecznej mogą się wzajemnie kompensować, np.: braki wykształcenia lub nieprestiżowe wykształcenie społeczne mogą okupić wysokie dochody, a niski stopień zamożności może być zrównoważony zaszczytnym stanowiskiem.

W Marksowskiej koncepcji struktury klasowej można również odnaleźć elementy gradacji. Marks – socjolog w analizach struktury społeczeństw współczesnych narusza ostrość dychotomii, wprowadzając klasy pośrednie, czyli „masy narodu stojące między proletariatem a burżuazją” (Marks 1949 t. II, s. 151). Koncepcje klas pośrednich stanowią interferencję wizji dychotomicznej i systemu gradacji. W schemacie gradacji klasa pośrednia określana jest przez Marksa jako zespół osobników zajmujących średnią pozycję w gradacji ekonomicznej, bez względu na to, jaki jest ich stosunek do środków produkcji, bez względu na różnorodność ról społecznych i źródeł dochodów. Nie ta jednak koncepcja klasy pośredniej weszła do rzędu podstawowych pojęć w Marksowskiej analizie społeczeństwa kapitalistycznego. Budując swój system teoretyczny, Marks stworzył podstawę innej koncepcji klasy zajmującej pozycję pośrednią między klasą kapitalistów i proletariatem. Koncepcja ta wiąże się ze schematem, gdzie trzem klasom społecznym odpowiadają trzy typy stosunku do środków produkcji. Pośrednia klasa

w tym schemacie, obejmowana mianem „drobnomieszczaństwa”, jest wyznaczona przez jednoczesne zastosowanie dwóch kryteriów, z których każde oddzielnie stanowi podstawę do dychotomicznego rozgraniczenia klas społecznych. Jedno kryterium to posiadanie środków produkcji. W schemacie dychotomicznym rozбивa ono społeczeństwo na klasy posiadające i klasy nie posiadające. Drugie kryterium stanowi praca, która dzieli społeczeństwo na klasy pracujące i nie pracujące. Klasa pośrednia w tej koncepcji obejmuje ludzi należących do obu krzyżujących się kategorii. Są to ci, którzy posiadają własne środki produkcji i sami się nimi posługują. Marksizm stosuje inną jeszcze wersję tego trójczłonowego podziału. Pierwsze kryterium podziału to posiadanie środków produkcji, natomiast drugie kryterium stanowi niekorzystanie z pracy najemnej. W tej wersji klasa pośrednia jest węższa niż w poprzedniej: nie obejmuje ona wszystkich ludzi posiadających własne środki produkcji, lecz tylko tych, którzy pracując na swoim nie zatrudniają siły najemnej. W wersji pierwszej „drobnomieszczaństwo” obejmuje obie warstwy: tych, którzy pracując we własnym warsztacie zatrudniają siły najemne i tych, którzy nie zatrudniają. Temu trójczłonowemu schematowi odpowiada gradacja ekonomiczna: kapitaliści to ta klasa, która posiada wielkie środki produkcji i może zatrudniać siły najemne; drobnomieszczaństwo – to ci, którzy rozporządzają środkami produkcji w skromnym zakresie; proletariat – to w zasadzie klasa pozbawiona środków produkcji zupełnie. Klasa średnia obejmuje również rentierów, właścicieli mniejszych zakładów przemysłowych i innych kapitalistów o majątku nie przekraczającym granic „średniej zamożności”. Reasumując można stwierdzić, że w koncepcji Marksa klasa średnia stanowi pogranicze dwóch klas podstawowych i antagonicznych. Wyodrębnia się dzięki temu, że klasy podstawowe przeciwstawiane są sobie nie na zasadzie jednego kryterium, lecz dwóch lub trzech kryteriów, którym odpowiadają niejednakowe zakresy. Składają się na nią ludzie, którzy pod pewnymi względami związani są z jedną, pod innymi z drugą z klas podstawowych. Drobnomieszczaństwo zajmuje środkową pozycję w trójczłonowej gradacji ekonomicznej ze względu na zakres posiadanych środków produkcji.

Gradacyjną wizję struktury klasowej można znaleźć również w koncepcji Wrighta (1985). Na gruncie jego teorii społeczną strukturę aktywności ekonomicznej w krajach kapitalistycznych tworzą trzy wymiary. Pierwszy – to stosunek do własności środków produkcji, drugi – kreują relacje władzy występujące w procesie pracy, trzecim są stosunki kształtowane kwalifikacjami zbiorowości oferującej pracę na rynku. Autor łączy każdą strukturę z mechanizmem przywłaszczania.

Podział zbiorowości funkcjonujący w społecznej organizacji aktywności ekonomicznej ze względu na własność środków wytwarzania ujawnia drabinę, której najwyższy szczebel zajmuje burżuazja, kolejny – okupują kręgi drobnych pracodawców, na następnym – umiejscowieni są samodzielni wytwórcy, zaś najniższy szczebel zajmują pracownicy najemni. Między klasami występującymi w opisanym schemacie gradacji istnieje sieć mechanizmów przywłaszczania. Zyski osiągnięte przez burżuazję pochodzą z zawłaszczania części wartości pracy pracowników najemnych oraz przechwytywania części zysków drobnych pracodawców i samodzielnych wytwórców. Sfery kwalifikacji władzy nad procesami pracy są dla Wrighta wtórnymi wymiarami społecznej struktury aktywności ekonomicznej. Nierówności, jakie tu występują, służą autorowi jako kryteria podziałów pracowników najemnych. Występująca na rynku siła robocza różni się swą wartością. Zróżnicowanie to wynika z innego poziomu kwalifikacji osób oferujących swą pracę. Dostęp do wykształcenia jest ograniczony. Rolę barier odgrywają: system organizacji szkolnictwa, koszty materialne procesu edukacyjnego, kultura środowisk społecznych funkcjonujących w strukturze klasowej. Zawęża to kategorie ludzi, którzy cechują się coraz to wyższym poziomem wykształcenia. Jednocześnie kwalifikacje stają się społecznie sankcjonowanym progiem dostępu do przywilejów ekonomicznych.

Wright przypisuje gradacji w strukturze władzy i kwalifikacji podobny mechanizm przywłaszczania. Według autora malejąca na rynku pracy podaż coraz to wyższych kwalifikacji oraz rosnących umiejętności zarządzania przyczynia się do wzmocnienia pozycji przetargowej grup, które ją reprezentują. W efekcie otrzymują one wynagrodzenie wyższe aniżeli ekwiwalent społecznych kosztów kreacji ich atrybutów. Dlatego też funkcjonowanie wspomnianych kategorii społecznych jest źródłem wzrostu cen produkcji wytworzonych dóbr. Podnosi się także ich cena rynkowa. W konsekwencji niżej kwalifikowane grupy oraz zbiorowości usytuowane poza systemem zarządzania otrzymują to samo wynagrodzenie, lecz nabywają towary po wyższej cenie. Skrzyżowanie obu wymiarów nierówności pozwala Wrightowi podzielić pracowników najemnych na wiele kategorii społecznych, wyróżnianych ze względu na stanowisko zajmowane w systemie zarządzania oraz poziom wykształcenia. Autor przypisuje im status klas. Są to: 1) robotnicy, 2) pracownicy wyspecjalizowani, 3) specjaliści, 4) kierownicy, 5) kierownicy wyspecjalizowani, 6) kierownicy specjaliści, 7) menedżerowie, 8) menedżerowie wyspecja-

lizowani, 9) menedżerowie specjaliści. W przedstawionym schemacie kategorii 2-9 pełnią rolę klas średnich (Wright 1985).

W koncepcjach niemarksistowskich ujawnia się tendencja do rozwiązywania sporu o koncepcję klasy społecznej, wyrażająca się w uznaniu kilku odrębnych układów klasowych (warstwowych) lub kilku „wymiarów” uwarstwienia (stratyfikacji społecznej) przecinających społeczeństwo. W koncepcjach tych pojawia się przekonanie, że w określonym społeczeństwie istnieją klasy (warstwy) różniące się prestiżem i stylem życia, klasy (warstwy) różniące się miejscem w hierarchii społeczno-zawodowej, w hierarchii władzy ekonomicznej i politycznej. Każdy z tych układów klas (warstw) w inny sposób, w innej płaszczyźnie przecina społeczeństwo oraz ma własne podstawy i własny zakres oddziaływania. Wielowymiarowe podejście do zagadnień struktury klasowej wywodzi się od Webera (1946). Wyodrębnia on trzy wymiary: 1) klasę, 2) stan [status społeczny], 3) władzę. Klasy, w ujęciu Webera, to zespoły osób o równych „szansach życiowych”, tj. równych możliwościach otrzymywania towarów i usług na rynku i – co za tym idzie – o równych doświadczeniach życiowych, które zależą od rynkowych wyobrażeń. Klasami nazywa takie grupy ludzi, które mają identyczną pozycję ekonomiczną. Posiadanie lub nieposiadanie dóbr materialnych lub określonych kwalifikacji tworzy, jego zdaniem, sytuację klasową (zob. Kozyr-Kowalski 1967). Natomiast stany odzwierciedlają gradacyjną wizję struktury społecznej. Grupy stanowe wyróżnia Weber ze względu na posiadanie lub brak honoru (prestżu) społecznego. Najbardziej doniosłym znamieniem sytuacji stanowej jest określony styl życia. W koncepcji Webera większa doniosłość badawcza przysługuje kategorii „grupa stanowa” niż kategorii „klasa społeczna”. Podział klasowy społeczeństwa można ustalić, badając stosunek określonych grup do sposobu produkcji i uzyskiwania dóbr. Natomiast podział stanowy odzwierciedla stosunek poszczególnych grup do sposobu konsumpcji, który przejawia się w specyficznym stylu życia. Właściwe stanom jest utrzymywanie dystansu społecznego w stosunku do innych grup. W grupach stanowych obowiązują zasady endogamii, preferuje się pewne zawody, inne natomiast nie mogą być pełnione przez członków stanu. Przynależność stanowa łączy się z uznaniem określonych powinności o charakterze obyczaju, konwenansu, członkom stanu mogą przysługiwać pewne przywileje, łączy ich podobny typ wykształcenia. Posiadanie lub brak prestiżu społecznego, określony styl życia, dystans społeczny, a więc te cechy, które Weber traktuje jako znamiona grupy stanowej, nie są wprawdzie przez Marksa uważane za kryteria pozwalające uznać daną grupę

za klasę społeczną, ale przysługują na ogół klasom społecznym (zob. Kozyr-Kowalski 1967).

Inna koncepcja struktury klasowej wyróżnia się tym, że wiąże pojęcie „klasy społecznej” z kategorią społeczno-zawodową. Ze skrajnego sformułowania tej koncepcji wynikałoby, że w społeczeństwie jest tyle klas, ile zawodów. Na przykład Ośrodek Badań Socjologicznych we Francji wyodrębnia 23 kategorie społeczno-zawodowe. Z tego ujęcia wywodzi się koncepcja nowej klasy średniej w krajach kapitalistycznych, obejmująca grupy zawodowe: dyrektorów przedsiębiorstw, personel inżynieryjno-techniczny, urzędników państwowych, prywatnych pracowników biurowych, sprzedawców sklepowych oraz „wolne zawody”. Do tego ujęcia nawiązuje koncepcja nowych klas uprzywilejowanych, obejmujących pracowników państwowych i partyjnych w krajach socjalistycznych. Rodowód teoretyczny tej koncepcji nawiązuje do Schmollera (1901), który mówi o trzech czynnikach określających powstanie i działanie klasy: 1) rasa, 2) podział według zawodów i pracy, 3) podział według własności. Z koncepcją społeczno-zawodową wiąże się teoria klas władzy albo teoria elit politycznych. W tym ujęciu klasy są definiowane z punktu widzenia władzy, jaką jedna klasa ma nad drugą. Społeczeństwo jako całość, w myśl tej teorii, dzieli się na dwie klasy: na klasę rządzącą, tzw. elitę, i masy rządzone. Twórcami tej teorii byli Schmoller i Pareto. Według Schmollera podstawą podziału na klasę panującą i rządzoną jest podział pracy. Pareto tłumaczy istnienie tych klas nierównym rozdziałem wśród ludzi pewnych właściwości psychicznych (tzw. rezyduów). Podobnie tłumaczy genezę elit Schumpeter (1951). Według niego zjawisko klas polega na indywidualnych różnicach zdolności.

4. Funkcjonalna koncepcja struktury klasowej

W schemacie funkcjonalnym struktura społeczna ujmowana jest jako system zależności wzajemnych, wynikających z podziału funkcji i wymiany usług. Stosunki zależności wzajemnych występują między grupami w zasadzie równorzędnymi, wzajemnie sobie niezbędnymi. W funkcjonalnej koncepcji struktura społeczna jest układem ról społecznych związanych z podziałem i organizacją pracy w skali całego społeczeństwa. Ze względu na te role wyodrębnia się w społeczeństwie klasy i warstwy. Ossowski (1982) podkreśla, że klasy i warstwy społeczne wyróżnione na podstawie kryteriów funkcjonalnych mogą tworzyć układ hierar-

chiczny, jeżeli jedne role są uprzywilejowane pod pewnymi względami w stosunku do innych (zob. Błuszkowski 1996, s. 13). Już u Platona i Arystotelesa można znaleźć funkcjonalne ujęcia podziałów społecznych. W platońskiej wizji struktury społecznej występuje funkcjonalny podział społeczeństwa na ludzi zdolnych do rządów sprawowanych przez zamkniętą klasę władców – filozofów, strażników państwa oraz tych, którzy uprawiają rolnictwo i rzemiosło. Arystoteles uwzględniał wielocłonowy, funkcjonalny podział społeczeństwa na wojowników, urzędników i sędziów zajmujących się sprawami państwa, stan kapłański zajmujący się sprawami duchowymi i ludność pracującą, czyli rolników, rzemieślników, kupców, wyrobników.

W sposób funkcjonalny ujmuje strukturę społeczną Smith (1954). Wprowadził on trójczłonowy podział społeczeństwa kapitalistycznego oparty na kryteriach ekonomicznych. Wyodrębnił w tym społeczeństwie trzy klasy: klasę właścicieli ziemi, klasę robotników i klasę kapitalistów. Różnią się one pod względem źródeł dochodów, rodzaju własności oraz ról pełnionych w procesach gospodarczych. Smith odtworzył w swych analizach cechy położenia, odrębne interesy oraz zależności między klasami. Smith posługiwał się w swych pracach pojęciem stanów, ale rozumiał je jako grupy wyodrębnione na podstawie kryteriów ekonomicznych, a nie prawnych. Stany dzielił na klasy. Według niego kupcy i właściciele manufaktur są dwiema klasami stanu kapitalistów, którzy wspólnie obracają największymi kapitałami.

U Marksa można odnaleźć trójczłonowy schemat funkcjonalny bez klasy pośredniej, stanowiący naukowe dziedzictwo ekonomii Smitha. Można odnaleźć u Marksa dwa różne trójczłonowe schematy struktury społecznej, do których może się stosować określenie klasy jako grupy wyznaczonej przez stosunek do środków produkcji. W pierwszym wypadku (kapaliści – drobnomieszczaństwo – proletariat) różnym klasom odpowiada różny stosunek do środków produkcji; w drugim (właściciele ziemscy – właściciele kapitału – właściciele siły roboczej) klasy są zdeterminowane przez stosunek do różnych środków produkcji, przy czym siła robocza jest traktowana jako kategoria środków produkcji.

Funkcjonalny schemat struktury społecznej jest wytworem integracyjnej teorii społeczeństwa. Teoria ta ujmuje strukturę społeczną jako zintegrowany system utrzymywany w równowadze i harmonii przez ustalone i powtarzające się procesy. Według Dahrendorfa (1969) teoria ta przyjmuje następujące założenia: 1) każde społeczeństwo jest względnie trwałą i stabilną strukturą; 2) każde społeczeństwo

jest zintegrowaną strukturą złożoną z elementów; 3) każdy element jest funkcjonalny, zapewniając utrzymanie społeczeństwa jako sprawnie funkcjonującego systemu; 4) każda struktura społeczna opiera się na uznawaniu przez jej członków wspólnych wartości.

W koncepcji funkcjonalnej społeczeństwo podzielone jest na pewną liczbę klas różniących się funkcjami, jakie pełnią w życiu społecznym. W dzisiejszej Ameryce tradycyjna triada Smithowska przybiera postać trzech grup funkcjonalnych amerykańskiego społeczeństwa, które stanowią: farmerzy, robotnicy oraz trzecia kategoria obejmowana mianem business (Bendix i Lipset 1953). System klas wyróżnianych na podstawie kryteriów funkcjonalnych może układać się w hierarchię klas, gdyż pewne kategorie ról społecznych są pod różnymi względami uprzywilejowane w stosunku do innych. Hierarchia klas w schemacie funkcjonalnym nie jest wyróżniona ze względu na jednolitą gradację. W schemacie Smitha inny stosunek zachodzi pomiędzy klasą tych, którzy czerpią dochód z renty grunтовой i klasą kapitalistów, inny między klasą kapitalistów i klasą ludzi zarabiających własną pracą, a jeszcze inny między pierwszą i ostatnią z tych klas. Wyróżnioną hierarchię klasowych ról społecznych, związaną z odrębnymi funkcjami w życiu zbiorowości, a nie wyznaczoną bezpośrednio przez wysokość dochodu lub wielkość majątku można spotkać w systemie klas zamkniętych, tzn. w ustroju stanowym lub kastowym. Przynależność do stanu lub kasty wyznacza funkcję w życiu społecznym. W strukturach stanowych i kastowych występuje instytucjonalizacja przynależności do grupy, cała hierarchia warstw jest oparta na sankcjach prawnych lub religijnych. Miejsce w strukturze społecznej jest poszczególnym warstwom przyporządkowane bezpośrednio w oficjalnych lub sakralnych dekretach, umocnione tradycją, a także specjalnym rytuałem prestiżu. Niższa kasta nie dlatego jest niższą kastą, że jej członkowie pełnią niższe funkcje, lecz dlatego, że składa się z ludzi o niższym pochodzeniu.

We współczesnej socjologii amerykańskiej występuje kilka wersji funkcjonalnej teorii uwarstwienia. Najważniejsze z nich są dwie: Davisa i Moore'a (1945) oraz Parsonsa. Pierwsza z tych koncepcji – teoria Davisa i Moore'a wywołała wiele dyskusji i kontrowersji. Autorzy przez stratyfikację rozumieją nierówny podział korzyści materialnych i prestiżu społecznego. Główną funkcjonalną koniecznością wyjaśniającą uniwersalność uwarstwienia jest potrzeba umiejscawiania jednostek na różnych pozycjach w strukturze społecznej oraz potrzeba dostarczania tym jednostkom motywacji do zajmowania owych pozycji. Istotną rolą państwa

jest motywacja jednostki na dwóch poziomach: pierwszy z nich to zaszczepienie w jednostkach pragnienia zajęcia pewnej pozycji społecznej, zaś drugi poziom motywacji wiąże się z pragnieniem wypełniania obowiązków związanych z zajmowaną pozycją. Pozycje w układzie społecznym nie są równorzędne. Jedne z nich są przyjemniejsze, wymagają talentów oraz są funkcjonalnie ważniejsze od innych. Społeczeństwo musi dysponować pewnymi bodźcami – korzyściami, które są odpowiednio dzielone w zależności od zajmowanej pozycji. Korzyści i ich rozdział stają się częścią społecznego systemu i rodzą stratyfikację. Społeczna nierówność jest więc środkiem, dzięki któremu społeczeństwo zapewnia sumienną obsadę najważniejszych pozycji oraz najbardziej kwalifikowane osoby. Stąd każde społeczeństwo musi różnicować ludzi według prestiżu i szacunku i musi posiadać stopień zinstytucjonalizowanej nierówności. Funkcjonalna ważność pozycji wiąże się z wymogiem przygotowania, talentu, musi znajdować się wysoko w społecznej skali – musi dawać duży prestiż, wysokie zarobki, wiele wolnego czasu itp. Stratyfikacja w ujęciu Davisa i Moore'a obejmuje bardzo szeroki zakres zjawisk: system kast, stanów, klas otwartych, jak i system zróżnicowania społecznego, który nie ma wielu cech tradycyjnie przypisywanych systemom klasowym. Nie jest ona równoznaczna ze strukturą klasową w sensie Marksowskim. Stratyfikacja oznacza w tej teorii kontinuum szczebli zróżnicowania społecznego ze względu na uczestnictwo w podziale dóbr, głównie materialnych i prestiżu (zob. Wesołowski 1980). Istnienie stratyfikacji wiąże się z „funkcjonalną ważnością” pozycji, która wynika z dwóch czynników: po pierwsze – jest to stopień, w jakim pozycja jest funkcjonalnie niezastąpiona, ponieważ nie ma innych pozycji, które mogłyby zadowalająco spełnić tę funkcję; po drugie – jest to władza. Pozycje funkcjonalnie ważne to pozycje wymagające przygotowania, talentu lub władzy. Przykładem pozycji pierwszego rodzaju mogą być pozycje lekarza, inżyniera, adwokata, a przykładem drugiego – pozycje dyrektora przedsiębiorstwa, generała, ministra. Davis wymienia dwie drogi do pozycji ważnych i dobrze nagradzanych. Jedną jest dziedziczenie, drugą – własny wysiłek.

5. Kulturowo-ideologiczna wizja struktury społecznej

Kulturowo-ideologiczną interpretację stosunków społecznych prezentują dwie teorie: Williamsa (1973) i Althausera (1979). Według Althausera, ideologia jest spójnym układem przekonań i praktyk, które strukturalizują stosunki ekono-

miczne, kulturowe i polityczne na określonym etapie sił wytwórczych. Ideologia umiejscawia człowieka w ramach istniejących stosunków społecznych, umożliwiając na ich gruncie kształtowanie własnych warunków egzystencji. Williams pojmuje ideologię jako zespół działań i korespondujących z nimi wyobrażeń o świecie, które tworzą pewien typ rzeczywistości. Ideologia kształtuje i przeobraża związki człowieka ze środowiskiem naturalnym. Jednocześnie strukturalizuje i restrukturalizuje stosunki społeczne, w jakie uwikłani są ludzie.

Kulturowo-ideologiczna interpretacja kapitalistycznych stosunków społecznych obejmuje trzy poziomy analizy. Na pierwszym autorzy łączą dominujący typ produkcji ze specyficzną formułą ideologiczną formacji społecznej. Drugi szczebel rozważań rozpatruje relacje między różnymi ideologiami w realnie istniejącym społeczeństwie. Trzeci stopień dociekań poświęcony jest badaniu refleksów istniejących ideologii w działaniach i świadomości jednostek. Zgodnie z koncepcją Althausera, w poszczególnych typach społeczeństw struktura dominującego rodzaju produkcji jest inna, stąd też różne są warunki ich reprodukcji. Fakt ów decyduje o specyficznym kształcie praktyk ideologicznych nastawionych na odtwarzanie sił pracy i społecznych stosunków produkcji. Dominacja jednego typu wytwarzania nadaje jednym formom aktywności większe znaczenie, a inne spycha do roli drugorzędnych praktyk w ramach nadbudowy ideologicznej społeczeństwa. Althauser sygnalizuje pluralizm ideologiczny instytucji, dzięki którym wdrażane są mechanizmy osiągania przez jednostkę kwalifikacji fachowych. Wpajają one różne wzorce rzeczywistości. Elementem unifikującym wspomniany pluralizm jest doktryna klasy dominującej ekonomicznie. Powołuje ona do życia wspomniane instytucje, precyzuje ich funkcje wobec systemu społecznego oraz chroni ich działanie.

Williams wyróżnia trzy typy klasowych układów ideologicznych, które funkcjonują w społeczeństwie kapitalistycznym: 1) zespół praktyk i przekonań klasy dominującej ekonomicznie; 2) tradycyjny krąg wartości i działań społecznych; 3) elementy nowego światopoglądu. Układ symboli i typ działań osiąga pozycję dominującą dzięki klasie dysponującej środkami produkcji. Dokonuje ona inkorporacji pewnych fragmentów tradycji i wprowadza je do własnego zespołu symboli i praktyk. Inkorporacja przez zasadniczy światopogląd nowych elementów kulturowo-ideologicznych prowadzi do pewnej ich reinterpretacji. Rodzi to system ideologiczny, który jest pod pewnym względem podobny, a pod innym różny od dominującego.

Althausser i Williams podkreślają znaczenie instytucji społecznych w kształtowaniu aktywności i świadomości jednostek. Althausser lansuje tezę o funkcjonalnej integracji działań jednostek w ramach społecznego procesu pracy. Natomiast Williams eksponuje mechanizmy przyłączenia jednostek do istniejących kręgów kulturowych. Althausser analizuje związek organizacji działających przez ideologię z aktywnością i świadomością ludzi, rozpatruje go w kategoriach wpływu instytucji na funkcjonowanie jednostki w społeczeństwie. Eksponuje tu przede wszystkim znaczenie rodziny i szkolnictwa. Ich rola sprowadza się do reprodukcji sił pracy. Rodzina kształtuje nierówny dostęp do wykształcenia przez różne rodzaje procesów wychowawczych. Szkolnictwo także wprowadza zróżnicowane mechanizmy edukacji. Według Williamsa system przekonań i wartości jest systemem ideologicznym, o ile znajduje odbicie w sferze zachowań członków społeczeństwa. Oznacza to konieczność analizy typów aktywności i form świadomości jednostek pod kątem ich spójności z różnymi zespołami idei tworzącymi dominujący układ rozumienia świata, tradycyjny system wartości.

6. Podsumowanie

Przedstawione w artykule różne ujęcia pojęcia „klasa społeczna” oraz koncepcje struktury klasowej ukazują wielowymiarowe spojrzenie na układ klas społecznych. Akcentują również ekonomiczne i funkcjonalne uwarunkowania struktur klasowych. Pojęciu „klasa społeczna” przypisuje się wiele różnych znaczeń. W odmiennych ujęciach wspólne jest jednak rozpatrywanie klas społecznych jako zbiorowości najwyższego rzędu, elementów układu będącego strukturalną podstawą funkcjonowania społeczeństwa. Układ ten sprawia, że ludzie mają poczucie nienaruszalności zajmowania określonych pozycji, czują się skazani na przebywanie w pewnym kręgu osób i problemów życiowych. Między podstawowymi segmentami podziałów klasowych – tj. dysponentami wielkiego kapitału, drobnymi właścicielami, klasą średnią i klasą robotniczą – utrzymują się dystanse i bariery pod względem położenia materialnego, możliwości osiągania wysokich stanowisk, interesów, stylu życia, sposobów patrzenia na rzeczywistość, uznawanych wartości i posiadanych aspiracji życiowych. Równocześnie podziały klasowe odzwierciedlają tylko najogólniejsze dystanse i bariery społeczne. Przedstawione rezultaty analiz wskazują, że kategorie należące do odrębnych zbiorowości typu klasowego zajmują w rozmaitych wymiarach położenia społecznego zbliżone pozycje. Oprócz

struktury klasowej wyodrębnia się wiele innych płaszczyzn zróżnicowania społecznego, kształtujących dystanse i bariery między ludźmi we współczesnych społeczeństwach.

Literatura

- Althausen L., Balibar, *Czytanie „Kapitału”*. Warszawa 1979.
- Bendix R., Lipset S.M., *Class, Status and Power*. 1953. Za: Ossowski 1982.
- Błuszkowski J., *Struktura społeczna*. Warszawa 1996.
- Centers R., *The Psychology of social Classes*. Princeton 1949. Za: Wesołowski 1975.
- Dahrendorf R., *Teoria konfliktu w społeczeństwie przemysłowym*. [w:] *Elementy teorii socjologicznych*. (wyb.) W. Dereczyński i inni. Warszawa 1969.
- Davis K., Moore W., *Some Principles of Stratification*. „American Sociological Review” 1945. Za: Wesołowski 1980.
- Dereczyński W. i inni, *Elementy teorii socjologicznych*. Warszawa 1975.
- Domański H., *Klasy społeczne, grupy zawodowe, organizacje gospodarcze. Struktura społeczna w krajach rozwiniętego kapitalizmu*. Warszawa 1991.
- Domański H., *Spółczesność klasy średniej*. Warszawa 1994.
- Domański H., *Na progu konwergencji*. Warszawa 1996.
- Gałęski B., *Niektóre problemy struktury społecznej w świetle badań wiejskich*. „Studia Socjologiczne” nr 3 1963.
- Hertz A., *Ludzie i idee*. Warszawa 1931.
- International Political Science Association*. Sztokholm 1995. Za: Widerszpil 1965.
- Kozyr-Kowalski S., *Max Weber a Karol Marks*. Warszawa 1967.
- Lenin W.I., *Wielka inicjatywa*. [w:] *Dziela*, t. 29, s. 415. Warszawa 1956.
- Lenski G.H., *Status Crystallization*. „American Sociological Review” 1954. Za: Ossowski 1982.
- Ładosz J., *Klasa a zawód*. Warszawa 1980.
- Manners R.A., Kaplan D., *Notes on Theory and Non Theory in Antropology*. [w:] R.A. Manners, D. Kaplan (ed.), *Theory in Antropology*, Routledge. London 1968., s. 7. Za: J. Śmiałowski 1992.
- Marks K., Engels F., *Dziela wybrane*, t. II. Warszawa 1949.
- Marks K., *Kapitał*, t. III cz. II. Warszawa 1959.

- Matuszak G., *Kształtowanie się nowej klasy średniej w Polsce*. Łódź 1992.
- Matuszak G., *Szkic do portretu nowej klasy średniej w Polsce*. Łódź 1993.
- Matuszak G., *Inteligencja a nowa klasa średnia w Polsce*. Łódź 1994.
- Mills C.W., *Białe kołnierzyki. Amerykańskie klasy średnie*. Warszawa 1965.
- Ossowska M., *Moralność mieszczańska*. Łódź 1956.
- Ossowski S., *Struktura klasowa w świadomości społecznej*. Łódź 1957.
- Ossowski S., *O strukturze społecznej*. Warszawa 1982.
- Poulantzas N., *Classes in Contemporary Capitalism*. London 1975. Za: T. Remer 1990.
- Reissman L., *Class, Leisure and Social Participation*. „American Sociological Review” 1954. Za: Ossowski 1982.
- Remer T., *Neomarksistowski paradygmat badania struktur klasowych*. Wrocław 1990.
- Schmoller G., *Grundriss der Allgemeinen Volkswirtschaftslehre*. Lipsk 1901. Za: Widerszpil 1965.
- Schumpeter J., *Imperialism and Social Class*. New York 1951. Za: Widerszpil 1965.
- Smith A., *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*. t. I. Warszawa 1954.
- Szczepański J., *Założenia i zagadnienia badań nad klasą robotniczą*. [w:] *Odmiany czasu teraźniejszego 1973*, wyd. II, KiW.
- Śmiałowski J., *Klasy społeczne a istota państwa. Krytyka doktryny „naukowego socjalizmu”*. UJ 1992.
- Warner W.L., Lunt P.S., *The Social Life of a Modern Community*. Yankee City. Series II. Yale University Press 1941. Za: Ossowski 1982.
- Weber M., *Essays in Sociology*. New York 1946. Za: Widerszpil 1965.
- Wesołowski W., *Teoria, badania, praktyka. Z problematyki struktury klasowej*. Warszawa 1975.
- Wesołowski W. (red.), *Kształt struktury społecznej*. Warszawa 1978.
- Wesołowski W., *Klasy, warstwy, władza*. Warszawa 1980.
- Widerszpil S., *Teoria klas społecznych*. Warszawa 1965.
- Wright O.E., *Class Structure and Income Determination*. New York 1979. Za: Remer 1990.
- Wright O.E., *Classes*. London 1985. Za: Remer 1990.